

**Sosyal Değişim Dinamiğinin İslam Hukukuna Etkisi
(Peygamber ve Sahabe Dönemi)**

Yrd.Doç.Dr. Nuri KAHVECİ*

Özet

Değişim, her hangi bir alanda bir dönem içinde meydana gelir ve herkes tarafından fark edilebilir bir olgudur. Sosyal değişim sosyal yapı üzerinde önemli bir role sahiptir. Sosyal bir kurum olan hukuk değişmeli ve gelişmelidir. Benzer şekilde sosyal değişimler İslam hukuku açısından da önemli rollere sahiptirler. Gerçekte İslam hukuku sosyal değişim dinamiğine sahiptir. İslam hukukunun tarih boyunca sosyal değişimlerden etkilendiği bir gerçektir. Bu yüzden İslam hukuku ile sosyal değişim arasında bir bağın varlığı ifade edilmelidir. Ayrıca hem Kur'an hem de Sünnet'in İslam hukukunun yenilikçi kaynakları olduğunu da söyleyebiliriz.

Anahtar Sözcükler: *Değişim, Sosyal Değişim, İslam Hukuku*

**Dynamic Of Social Change Effects On Islamic Law
(Period Of Prophet and Sahabe)**

Abstract

Change occur any field within a period and everybody realize this situation. Social change has an important role on social structure. Law which is an social institution should change and develop. Likewise social changes have important roles from the point of view of Islamic law, as well. We very clearly say that Islamic law has a dynamic which is social change. Indeed Islamic law has been effected by social changes throughout the history. Thus, there is relationship between Islamic law and social change. Separately, we say that both the Quran and Sunne (tradition of the prophet) are revolution sources of Islamic law.

Key Words: *Change, Social Change, Islamic Law*

* Yrd.Doç.Dr. KSÜ İlahiyat Fakültesi İslam Hukuk Anabilim Dalı, nurikahveci@ksu.edu.tr

Giriş

Sosyal bir olgu olan hukuk, bir yandan sosyal hayatın gerçeklerine hizmet ederken diğer yandan hukukun önemli gayelerinden olan adaletin de bu sosyal realite içerisinde gerçekleşmesi için azami gayreti göstermek durumundadır¹. Toplumun bugünü yaşarken bir yönüyle geçmişe dönük, diğer yönüyle de geleceğe yönelmiş bir özelliğe sahip olduğunun unutulmaması gerekir. Gerek fertte gerekse toplumda sürekli olarak meydana gelen değişme aslında kendiliğinden oluşan bir husus değildir. Bu değişimi insanın kültürel hamlelerinin oluşturduğu ya da değişime kültürel anlayışın büyük oranda etki ettiği bir gerçektir. Bu bağlamda hukukun dinamizmi olarak nitelendirdiğimiz sosyal değişime de dinamizm kazandıran yaşanan kültürün önemi göz ardı edilmemelidir.

Değişmenin hiç yaşanmadığı bir insan topluluğu hayal etmek mümkün değildir. Bütün insan toplulukları için bir sosyal değişimin varlığından söz edilir. Ancak sosyal değişme, medeniyet tarihinde bazen hızlı, bazen de yavaş bir seyir izlemiştir. Özellikle, Ortaçağın statik sayılabilecek toplumlarında dahi bir değişimin varlığı kabul edilmektedir. Bu arada her hangi bir değişimden söz edebilmek için belirli süreye ihtiyaç olduğu da göz ardı edilmemelidir. Diğer bir deyişle sosyal değişme ancak bir süreç içerisinde izlenebilmektedir². Buna göre değişim aynı zamanda bir süreçtir. Bazen bizler etrafımızdaki şeylerin periyodik olarak değiştiğinin de farkına varabiliriz³. Toplumda gözlemlenen bu hareketlilik aslında sosyal kurumlar açısından son derece önemli oluşumlardır.

Evrensel bir olgu olan değişme, çok eskiden beri düşünürlerin ilgisini çekmiştir. Ancak değişimin açıklanması prob-

¹ Öktem, Niyazi, **Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi**, İstanbul, 1985, 192

² Erkal, Mustafa, **Sosyoloji**, İstanbul, 1999, 207

³ Ring-Nash-MacDonald-Glennon-Clancy, Nancy-Kathleen-Mary-Fred-Jennifer, **Introduction to the Study of Religion**, New York, 1998, 242

lemi, 19. yüzyılda sanayi devrimi ile birlikte gelişen hızlı sosyal hareketlilikler sonucunda önem kazanmıştır⁴.

Konunun sadece Peygamber ve sahabe dönemi ile sınırlı tutularak bu dönemlere ait belirli örnekler üzerinde değerlendirme yapılmaya çalışılması aslında çok geniş olan konuyu sınırlandırarak bir makale halinde sunmak ve bu konuda bir bakış açısı vermektir. Bu bakış açısı aynı zamanda çok yoğun bir değişimin yaşanmadığı Peygamber ve sahabe dönemi toplumunda bile değişime paralel olarak hükümlerin değiştiği hususunu dikkatlere sunarak hızlı değişimlerin yaşandığı günümüz toplumlarında bu değişimlere paralel olarak yeni hukuk normlarının oluşturulmasının zarureti dikkat çekmek içindir.

Çalışmada önce sosyal değişim olgusunun ne olduğu meselesine kısaca değinildikten sonra özellikle İslam'ın gelişiyen toplumun karşılaşmış olduğu yeni hükümlerin sosyal yapıya uygunluğu ve sosyal yapıdaki değişime paralel olarak bazı hükümlerin değiştiği hususları üzerinde durulacaktır.

1. Sosyal Değişim

Sosyal değişim olgusunun daha kolay anlaşılabilmesi için konuya değişimin genel bir tanımının yapılarak başlanması yararlı olacaktır. Bir anlamda değişim herhangi bir şeyde ya da alanda, belirli bir zaman sürecinde hemen herkes tarafından gözlemlenebilen farklılaşma⁵ olarak tanımlanabilir. Diğer bir anlamıyla değişim, herhangi bir nesnenin veya canlı bir organizmanın ya da bir olgunun mevcut durumundan başka yeni duruma geçmesi olarak ifade edilebilir. Değişimin genel manadaki bu tanımından hareketle sosyal değişimi, sosyal ilişkilerde meydana gelen ve herkes tarafından gözlenebilen değişiklik ya da farklılaşma olarak nitelendirmemiz mümkün-

⁴ Kirman, M. Ali, **Din Sosyolojisi Terimler Sözlüğü**, İstanbul, 2004, 232

⁵ Gürkan, Ülker, **Hukuk Sosyolojisine Giriş**, Ankara, 1994, 68; Erdoğan, Mehmet, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, 1998, 72

dür⁶. Daha geniş anlamdaki tanımıyla sosyal değişim, toplumsal yapı içerisinde cereyan eden sosyal içerikli ilişkilerin, fikir ve düşüncelerin yeni bir şekil ve içerik kazanarak bireyler arası münasebetlerin ve toplumsal kararların farklılaşması olarak ifade edilmektedir. Bu da geçici olmayan, zaman içinde gözlemlenen, belirli bir toplumun yapılanmasını ve işleyişini doğrudan veya dolaylı olarak etkileyen ve toplumun geleceğe yönelik akışını değiştiren başkalaşım demektir.⁷

Değişim ve dönüşüm süreci, insanların varlıklarla kurdukları ilişki sistemiyle yakından alakalı bir olgudur⁸. Bundan dolayı değişim şüphesiz kaçınılmazı mümkün olmayan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Değişime karşı direnmenin ve yenileşme karşısında taassup göstermenin ne ferde ne de topluma fayda sağlamayacağı da tarihi tecrübe ile sabittir. Aksine yenileşmeye ve gelişmeye hızlı bir şekilde ayak uyduran fert ve toplumun hep önde ve başarılı olduğu da bir gerçektir. Buna paralel olarak sosyal kurumların değişme yeteneğini kendi içlerinde barındırmalarının bir zorunluluk olduğunu ve bu özelliklerini hiçbir zaman yitirmemeleri gerektiğini belirtebiliriz. Zira değişme yeteneğini kaybeden sosyal kurumların hayatta kalma yeteneklerini de kaybedecekleri açıktır.

Bir toplumda değişimi zorunlu kılan zaman ve çevre gibi iki önemli faktör bulunmaktadır. Bu bağlamda zamana bağlı olarak tarihi süreçte hiçbir hukuki hükmün değişmeden kaldığı görülmemiştir. Kanun, ihtiyacı tanzim için tedvin edilir. Yoksa ihtiyaçlar eski kanunlara uydurulmaz⁹. Yaşadığı ortamın bir ürünü olarak değerlendirilen insanın karakteri yaşadığı doğal ve sosyal ortamın oluşturduğu koşullara bağlı olarak

⁶ Doğan, İsmail, **Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar**, İstanbul 2000, 224

⁷ Dalgın, Nihat, *"Sosyal Değişme ve İslam Hukuku"*, Marife, Yıl: 3, Sayı: 2 Konya, 2003, 60

⁸ Akgül, Mehmet, **Türkiye'de Din ve Değişim**, İstanbul, 2002, 214

⁹ Erdoğan, Mehmet, **İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi**, 2000, 15-16

biçimlenir¹⁰. Bunun için değişmede zaman ve çevre faktörünün önemi göz ardı edilmemelidir.

Bir toplumdaki kurumlar orada yaşayan değerler ve inançların bir yansıması olarak somutlaşırlar¹¹. O halde o toplumda meydana gelecek olan değer ve inanç değişiklikleri toplumsal kurumları doğrudan etkileyecektir. Bu bağlamda hukukun da etkilenmesi kaçınılmazdır.

Hukuk ilk planda beşeri hayatın sosyal gerçeklerinden doğan gayelere hizmet eder. Hukukun nihai gayesi, hukuku hukuk yapan adalet idesini gerçekleştirmektir. Bundan dolayı hukuk adaletle hizmet ettiği oranda bir anlam ve kıymet ifade eder¹². Her şartta belirli ilke ve hükümlerle adaletin gerçekleştirilemeyeceği de bir gerçektir. Bunun için değişen şartlara göre adaleti gerçekleştirecek yeni ilkeler ve hükümlerin geliştirilmesi kaçınılmazdır. Bu bağlamda öncelikle bir hukuk sisteminin başarılı olabilmesinin en temel şartlarından biri şüphesiz, insanların bu alandaki ihtiyaçlarını gidermesi, beklentilerine cevap vermesi, toplumsal düzen için gerekli olan hak ve adaleti gerçekleştirebilecek özelliği kendinde barındırmasıdır. Bundan dolayı hukuk sürekli olarak kendini aktif tutarak değişen sosyal ve ekonomik şartlara uyumlu halde bulunmalıdır. Zira mevcut hukuk kuralları değişime karşı durmasına rağmen sosyal değişimle yeni durumların ortaya çıkmasına paralel olarak yeni hukuk normlarının geliştirilmesi hukukun dinamizmi açısından son derece önemlidir.

Toplumsal ihtiyaçlar veya başka zorunluluklardan dolayı hukukta meydana gelen değişim aynı zamanda sosyal bir değişim anlamına da gelmektedir. Ancak her türlü sosyal değişim hukuk sistemindeki mevcut kuralların değişmesi gerektiği anlamına gelmez. Sadece hukuk kurallarının değişmesini

¹⁰ Erdoğan, **Ahkâmın Değişmesi**, 17

¹¹ Akgül, 213

¹² Çağıl, Orhan Münir, **Hukuka ve Hukuk İlmine Giriş**, İstanbul, 1966, II, 476

zorunlu kılan sosyal değişimler hukuka doğrudan etki ederler.

Mevcut hukuk kurallarının değişmesinde etkin olan hususların önemlileri arasında şunları sayabiliriz: Toplumun coğrafi yapısı, ve konumu, ekonomik etkenler, eğitsel etkenler, siyasal etkenler, ideolojiler, toplumun dini yapısı ve ahlak anlayışı gibi etkenler.¹³

Hukukun değişmesi üzerinde yukarıdaki etkenlerden sadece biri etkin olabileceği gibi hepsi de etkin olabilirler. Burada rol oynayan etkenleri, hukuk düzeninden daha hızlı gelişme gösteren olgu ya da olaylar grubu olarak belirlemek gerekir. Aynı toplumu oluşturan kurumların bir birlerine bağımlılıkları söz konusu olduğu için bu kurumların birindeki değişimin diğerlerini de hemen etkileyeceği muhakkaktır.

Sosyal değişimde hukukun bazen aktif bir rol oynadığı da gözlemlenmektedir. Böyle durumlarda hayatın doğal akışı hukuk kuralları tarafından belli bir yöne kanalize edilmek istenirken toplumsal gerçekliğin göz ardı edilmeyerek hukuk kuralları yardımı ile sosyal değişim gerçekleştirilmek istenir. Bu değişim gerçekleştirilmeye çalışılırken bu şekildeki bir değişime ayak diretecek olan bir takım olgular da göz önünde bulundurulmalıdır. Bunlar, alışkanlıklar, gelenekler, inançlar, ideolojiler, çıkar grupları, programı uygulamadaki imkansızlıklar ve yaptırım yetersizliği gibi hususlar olarak belirlenebilir. Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim'deki şu ayet önemlidir. *"Bir toplum kendini değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez"*¹⁴. Burada insanın kendisi değiştiği gibi sosyal değişmeyi de gerçekleştiren bir varlık olduğu yaratıcının ifadesiyle beyan edilmiştir.

Değişme toplumsal dinamizm açısından önemi göz ardı edilemeyecek bir olgudur. Değişme yeteneğini kaybetmiş olan sistemler, hayatta kalma imkanını yitirmiş sosyal sistemler

¹³ Gürkan, 73

¹⁴ Rûm 30/30

demektir. Bir toplum devamlı olarak yenileşmeli, gelişmeli, yenileşmeye ve gelişmeye sürekli açık olmalıdır.¹⁵

Değişme her insan toplumunun esas karakteristiğini teşkil eder. Zira dünyada hiçbir şey sabit olarak kalmamaktadır. Buna paralel olarak tamamıyla statik bir toplumun bulunmadığını söyleyebiliriz. Bununla birlikte değişme hızı toplumdan topluma farklılık arzeder. Örneğin geleneksel toplumlardaki değişmeler çok ağır biçimde cereyan ederken çağdaş toplumlarda değişme kurumsal, normal ve gündelik bir olgu haline geldiği için değişme bu toplumların en temel karakteristiğini oluşturur.

Kur'an'daki, *"O her gün bir iştendir"*¹⁶ ayetinin sosyal sistemin sürekli olarak değiştiğini ifade edecek şekilde yorumlanması da mümkündür. Fakat bu değişmelerin bir kısmı önemli olmadığı için göz önüne alınmaz ve sosyal değişme olarak düşünülmezler. Bu durum çeşitli konular üzerinde oluşan değişmelerden bazılarının önemli kabul edilmesini gerektirir ve bunlar sosyal değişme olarak nitelendirilirler. Önemli kabul edilen ve dikkate alınması gereken değişmeler, sosyal sistemin yapı unsurları üzerinde oluşmuş bulunan değişiklikler olup bunlar sistemin fonksiyonunun icrası yönünden sonuçlar doğururlar. İşte bu özellikteki değişiklikler ancak sosyal değişme olarak nitelenebilirler.

Bu çalışmada, Hz. Peygamber ve sahabe dönemindeki birkaç örnekten hareketle İslam hukukuna ilk dönem itibarıyla dinamizm kazandıran sosyal değişim ve buna paralel olarak oluşan yeni hükümlerin değerlendirilmesi yapılacaktır. Bu bağlamda öncelikle Kur'an hükümlerinin sosyal olaylarla ilintisi ve sosyal değişim karşısında gösterdiği esneklikle ilgili kısa bir bilgi verilecektir.

2. Kur'an ve Değişim

¹⁵ Dönmezer, Sulhi, **Sosyoloji**, İstanbul, 1978, 413

¹⁶ Rahman 55/29

Toplumsal değişimi sağlayan ve lokomotif görevi yapan belirli güçler vardır. Bu güçlerin iyi algılanıp güzelce tahlil edilmesiyle her türlü değişim istenildiği şekilde yönlendirilebilir. Bunu anlamak için ilahi vahye dayalı dinlere bakmak yeterlidir. Zira bu dinler vasıtasıyla toplumsal gidişata yaratıcının müdahalesi ve bu müdahale esnasındaki yönlendirmesi bize bu konuda bazı ipuçları vermektedir. Burada vahyin değişmemesi gereken bazı ilkeler çerçevesinde toplumsal değişime müdahale ederek olması gerekenleri belirlemekte¹⁷ olduğu ifade edilmektedir.

Kur'an ayetleri nazil olup bir takım hükümler vazolunurken toplumun gelişmesine, insanların olgunlaşmasına ve önceki hükümlerin içselleştirilmiş olmasına paralel olarak tederici bir metodun izlenmiş olmasının yanında o günün toplumunun aciliyet ifade eden önemli maslahatlarını temin etmek için geçici çözümler şeklinde hükümler konmasından sonra bunların bir kısmının yenileriyle değiştirilerek süreklilik arzeden hükümlerin getirilmesi hükümler vazedilirken toplumsal gerçekliğin dikkate alındığının açık delilidir¹⁸.

Kur'an'ın bizzat kendisi değişime açık olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bunun için Kur'an'daki, *"Herhangi bir ayeti nesheder veya unutturursak, onun yerine daha hayırlısını veya onun benzerini getiririz"*¹⁹ ayeti ile *"Bir ayetin yerini başka bir ayetle değiştirdiğimizde, -ki Allah ne indirdiğini çok iyi bilir- onlar, 'sen uyduruyorsun' derler. Hayır, öyle değildir; ama onların çoğu bunu bilmezler"*²⁰ ayeti bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Burada aynı zamanda toplumsal değişimi hedefleyen ayetlerin bir süreç içerisinde bu hedefi gerçekleştirdiğine ve

¹⁷ Kahveci, Nuri, *"Değişime Açık Oluşu Açısından İslam Hukuku İle İlgili Bir Değerlendirme"*, İslam Düşüncesinde Gelenek ve Yenileşme Sempozyumu, Kahramanmaraş, 2004, 61

¹⁸ Dalgın, 66

¹⁹ Bakara 2/106

²⁰ Nahl 16/101

toplumdaki sosyal değişime paralel olarak hükümlerin de değiştiğine iki örnekle dikkat çekilerek Kur'an hükümlerinin değişimle ilgisi ifade edilmeye çalışılacaktır.

Kur'an'ın nazil olduğu toplumun maslahatlarına uygun olduğu ve insanların problemlerini çözmeye yönelik hükümler getirdiği hususunda İslam alimleri arasında fikir birliği mevcuttur²¹. Yaklaşık yirmiüç yıllık bir süreci kapsayan dönemde önceden bir maslahata binaen nazil olmuş bir ayet sonradan maslahatın değişmesiyle ya da ortadan kalkmasıyla veya toplumun belirli bir gelişim göstererek adaleti gerçekleştirmede daha uygun hükmü kabullenecek seviyeye gelmesiyle değişmiş ya da tamamen ortadan kaldırılmıştır. Kur'an'daki bazı ayetler bu bağlamda değerlendirilmiştir²². Örneğin, kocası öldüğü için iddet beklemek durumunda olan kadının iddet müddeti bir sene²³ olarak farz kılınmışken daha sonra bu hüküm dört ay on gün²⁴ halini almıştır.

İkinci örnek olarak ise, *“Sizden birinize ölüm geldiği vakit, eğer mal bırakıyorsa, muttakilere bir borç olarak, ana-babaya ve yakınlara örfe uygun bir şekilde vasiyette bulunmak farz kılındı...”*²⁵ ayeti henüz mirasla ilgili hükümler vazedilmeden önce ölenin yakınlarının maslahatına binaen böyle bir hüküm konulmuştur. Sosyal değişime paralel olarak mirasla ilgili hükümler²⁶ belirlendikten sonra artık mirastan payı olan yakın akraba lehine vasiyet edilemeyeceği kabul edilmiştir²⁷. Burada ölenin mal varlığı üzerindeki miras hakları belirlenene

²¹ Hallaf, Abdulvahhab, **İslam Teşrii Tarihi** (Çev. Talat Koçyiğit), Ankara, 1970, 18

²² Şa'ban, Zekiyuddin, **İslam Hukuk İlminin Esasları** (Çev. İbrahim Kafi Dönmez), Ankara, 1990, 361

²³ el-Bakara 2/240

²⁴ el-Bakara 2/234

²⁵ el-Bakara 2/180

²⁶ Mirasla ilgili hükümler için bkz. en-Nisa 4/11, 12, 176

²⁷ Buhari, Mahmmed b. İsmail, **Sahih-i Buhari**, İstanbul, t.siz, Vesaya, 6; Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as, **Sünen-i Ebi Davud**, Beyrut, 1969, Vesaya 6; İbn Mace, Ebu Abdillan el-Kazvini, **Sünen-i İbn Mace**, Beyrut, 1975, Vesaya 6

kadar toplumsal şartlara uygun bir şekilde onun yakınlarının mağdur edilmemesine dönük hükümler sosyal değişmeye paralel olarak değiştirildiği anlaşılmaktadır. Bu duruma İslam hukukçularının bazıları nesih, bazıları ise tahsis adını vermektedirler²⁸. Adı ne olursa olsun Kur'an'da benzer şekilde değişime paralel olarak hükümlerin değiştirildiğine dair örnekler mevcuttur. Bu da Kur'an'ın sosyal değişime ne kadar açık olduğunu göstermektedir.

3. Sünnet ve Değişim

Hz. Peygamber'in peygamberliği süresince değişim vakasıyla ilişkisi, değişen şartlara göre vahyin kontrolünde kendi tavrını belirleyerek toplumu bir yenileşme sürecine doğru yönlendirme şeklinde özetlenebilir. Çünkü o sadece değişen şartlara olumlu veya olumsuz, hiçbir şekilde tavır takınmayarak ayak uyduran birisi olamazdı. Zira onun asıl misyonu Allah'ın muradına uygun değişime en iyi şekilde rehberlik etmektir. Burada toplumu belli bir yöne kanalizasyon ederek sosyal değişmeyi gerçekleştiren peygamber, bu değişimin sonucunda ortaya çıkan ihtiyaçlara paralel olarak ilahi hükümlerin inmesine zemin hazırlamıştır.

Ayetlerin toplumun sosyal ve ruhsal yapısı dikkate alınarak Allah tarafından tedrici olarak indirildiği bilinmektedir. Hz. Peygamber'in uygulamaları da bize İslam dininin insanlara tebliğ edilişinde ve yaşama aktarılmasında o günkü toplumda cereyan eden olayların dikkate alındığını, toplumsal yapının uygulamalara etki ettiğini göstermektedir. Hz. Peygamber'in, kabir ziyaretini önce yasaklaması sonra serbest bırakması²⁹, ariyye satışına ihtiyaç dolayısıyla izin vermesi örneklerinde olduğu gibi ilk nüvesi oluşmaya başlayan İslam hukuku özel-

²⁸ Ebu Zehra, Muhammed, **İslam Hukuku Metodolojisi** (Çev. Abdulkadir Şener), Ankara, 1986, 162

²⁹ İmam Malik b. Enes, **el-Muvatta**, Beyrut, t.siz, Dahaya 8; Müslim, Ebu Huseyn, **Sahih-i Müslim**, Beyrut, 1987, Cenaiz 106; Tirmizi, Muhammed b. İsa b. Sevre, **Sünen-i Tirmizi**, Beyrut, 1994, Cenaiz 60

likle Hz. Peygamber döneminde kelimenin tam anlamıyla çağdaş bir görünüm arzetymekteydi. Bu açıdan Hz. Peygamber döneminde oluşmaya başlayan İslam hukukunun o dönemdeki insanların tüm gereksinimlerini karşılayabilecek bir yapıya sahip olduğunu, toplumun çözüme kavuşturulmamış tek bir meselesi kalmadığını söylemek abartı olmaz.³⁰

Allah'ın tarihi toplumlara peygamberler vasıtasıyla müdahale ettiğı bilinen bir gerçektir. Böyle bir müdahaleye, insanın yer yüzünde kendi çıkarlarını ön plana çıkarması sonucu oluşan kaos ortamından her zaman kendi imkanlarıyla kurtulmasının mümkün olmamasından dolayı ihtiyaç duyulmaktadır. İnsanlık ne kadar tecrübe kazanırsa kazansın kendi kendini çıkmaza sokma tehlikesiyle her zaman karşı karşıyadır. Bu yüzden de aşkın bir varlığın rehberliğine muhtaçtır. Çünkü insanın en güçlü yanı şartlara ve zamana göre en zayıf tarafı haline dönüşebilmektedir.

Hz. Peygamber'in sünneti ilahi vahyin rehberliğinde teşekkül ettiğine göre, onun toplumda oluşturduğu sosyal değişimi ya da toplumda kendiliğinden oluşan sosyal değişime ayak uydurmasını Kur'an'dan bağımsız olarak değerlendirmek doğru olmaz. Bu sebeple sünnetin, her konuda olduğu gibi, değişim vakıası ile ilgili tavrı da Kur'an'ın bu konudaki tavrından farklı değildir.³¹ Yine sünnetin günümüzde pratiğe aktarılması ile ilgili sorunlar Kur'an mesajının bugüne taşınmasının sorunlarından ayrı düşünülemez.

Hz. Peygamber döneminde o toplumda oluşan sosyal değişimin nelerden ibaret olduğunu anlayabilmek için öncelikle İslam öncesi cahiliye toplumunun kabaca panoramasını çizmek gerekir. İslam öncesi Arap toplumunun yapısı genel hatlarıyla kabileciliğe dayanmaktaydı. Nesepleriyle övünmek,

³⁰ Yavuz, Yunus Vehbi, "Sosyal ve Siyasal Yapının İslam Hukukuna Etkileri", Zihniyet Değişimi ve Çağdaşlaşma Sempozyumu, Bursa, 1990, 113-114

³¹ Polat, Selahattin, "Hz. Peygamber'in Sünneti ve Değişim", Değişim Sürecinde İslam, TDV, Ankara, 1997, 18

iyilik ve kötülükte yardımlaşmak kabile taassubunun toplumsal yapıya yansımaysydı. Kabile fertlerinden biri başka kabile-den birisine karşı suç işlemiş olsa suçludan ve onun kabile-sinden intikam almak için mağdurun kabilesi hemen yardıma koşar, suçlu haksız ve zalim de olsa kabilesi onu savunur, karşı tarafa hasım olurdu. Kabile örflerine göre yağmacılıkta bulunmak diğer kabileye mensup kişilerin mallarını gasbetmek bir kahramanlık göstergesi olarak algılanıyordu. Bu da kuvvetli kabilelerin sürekli olarak zayıf olanları ezmesi so-nucunu doğuruyordu.³² Daha sonra cahiliye dönemi diye ad-landırılan bu dönemin sosyal yapısı genel hatlarıyla böyle ol-makla birlikte İslam öncesi toplumun tamamını bu şekilde vasıflandırmak da doğru değildir. Zira kaynaklarda Mekke'de toplumsal görevlerle ilgili bir takım oturmuş uygulamaların varlığından da söz edilmektedir.

İslam'ın doğduğu coğrafyada İslam'dan önceki bazı hu-susların bilinmesi şüphesiz oraya başka bir şekil veren İs-lam'ın yeni uygulamalarını anlamaya yardımcı olacaktır.

4. Peygamber Dönemindeki Hükümlerin Sosyal Ol-guyla Uyumu

O dönemin sosyal yapısı içerisinde yer alan bir vakıa olarak kölelik müessesesi ile ilgili Kur'an ve sünnette yer alan ifadeler değerlendirildiği zaman nihai hedefin o günün toplu-munda uygulanan kölelik ve cariyelik müessesesinin kaldırıl-ması olduğu anlaşılmaktadır. O toplum için sosyal bir olay olan kölelik ve cariyelik hususunda Kur'an ve sünnetin pozitif yönde bir sosyal değişmeyi hedeflemiş olduğu söylenebilir. Du-rum böyle olmakla birlikte o toplumda diğer dünya milletlerin-de olduğu gibi sosyal vakıa olarak bir kurum halinde kölelik ve cariyelik mevcut idi. Bundan dolayı hem Kur'an'da hem de sünnette bu sosyal vakıaya uygun hükümler bulunmaktadır.

³² Zeydan, Abdulkerim, *İslam Hukukuna Giriş* (Çev: Ali Şafak), İstanbul, 1985, 45-46

Bu sosyal gerçeklik İslam'ın toplumu belli bir yöne kanallandırmakla ortadan kaldırmak istediği bir husus olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda Kur'an'ın inananların yaptıkları bazı hataların bağışlanması, köle veya cariyelere hürriyet hakkının tanınmasıyla ancak mümkün olacağı hükmünü³³ getirmiş olması bunun açık bir delili olarak değerlendirilebilir.

Hz. Peygamber'in içinde yaşadığı toplumun sosyal yapısının onun toplumsal problemleri çözmesinde etkisi büyüktür. Dolayısıyla onun vahiy tarafından belirlenmemiş hususlarda geliştirdiği çözümlerin sosyal yapıya uygun olarak oluştuğu hususu açıkça ortadadır.

Burada birkaç örnek üzerinde durularak konu izah edilmeye çalışılacaktır. Birincisi Hz. Peygamber'in kıtlık yıllarında kurban kesme gücüne sahip olup bunu yapanların kurban etlerini saklamalarını yasaklamış olmasıdır. Kaynaklarımızda bununla ilgili olarak birden çok rivayet bulunmaktadır.

Âbis b. Rebî'a anlatıyor: Hz. Aişe'ye; Resulullah kurban etlerinden üç günden fazla yenilmesini yasakladı mı? diye sordum. "Evet, fakat bunu insanların (kıtlık çekip) acıktığı yılda yaptı. Böylece zenginlerin fakirleri doyurmasını arzu etmişti. Biz koyunun paçasını kaldırıp, onbeş gece sonra yiyorduk dedi." Ben: "Sizi buna mecbur eden şey ne idi?" deyince güldü ve "Resulullah Allah'a kavuşuncaya kadar, Muhammed ailesi üç gün üst üste doyuncaya kadar katıkla ekmek yememiştir" dedi.³⁴

Yine bununla alakalı olarak, Nübeyşe'nin şöyle söylediği rivayet edilmiştir: Resulullah buyurdular ki: *"Biz sizlerin, kurbanların etinden üç günden fazla yemenizi, birçoğunuza kurban eti ulaşsın diye yasaklamıştık. Şimdi, Allah Teala bolluk verdi. Artık yiyin, biriktirin ve ecir isteyin. Haberinizi olsun, bu bayram*

³³ Nisa 4/92; Mücadele 58/3

³⁴ Buhari, Et'ime 27, Edahi 16; Müslim, Edahi 28; İmam Malik, Edahi 5; Tirmizi, Edahi 14; Ebu Davud, Edahi 10; Nesai, Ebu Abdurrahman b. Şu'ayb, **Sünen-i Nesai**, Beyrut, t.siz, Edahi 37

günleri yeme, içme ve birbirimizi anma, hatırlama günleridir."³⁵

Bu hadislerden de anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber İslam'ın ilk yıllarında Müslümanların çektikleri maddi sıkıntılar nedeniyle bazı tedbirler almıştır. Bunlardan biri de kurban kesecek maddi güce sahip olanların kestikleri kurban etlerinden yiyecek bulma sıkıntısı çeken fakirlerle paylaşmaları hususunda zorunluluk getirmesidir. Yoksulların kurban etlerinden daha fazla istifade edebilmeleri için de kurban etlerinin üç günden fazla saklanması yasaklamıştı. Ekonomik sıkıntılar atlatıldıktan sonra toplumun değişen soysö-ekonomik durumuna göre Hz. Peygamber daha önceden sosyal vakıya uygun olarak koymuş olduğu bu yasakları yine sosyal durumu göz önünde bulundurarak kaldırmış kurban etlerinin uzun süre bekletilmesini ve biriktirilmesini serbest bırakmıştır.

Bu durumu anlatan bir rivayet şöyledir: Ebu Saîd el-Hudrî anlatıyor: Resulullah: *"Sizden kim kurban keserse, sakın üç gecedden sonra evinde ondan bir miktar olduğu halde sabahlamasın"* buyurmuştu. Ertesi yıl olunca ashab: *"Ey Allah'ın resulü! Yine geçen yıl yaptığımız gibi mi yapacağız?"* diye sordu. Bunun üzerine Resulullah: *"Hayır! O, öyle bir seneydi ki, o zaman herkes sıkıntı çekiyordu. Ben de (kurban etlerinin) her kесе ulaşmasını istemiştim"* buyurdu.³⁶

Bu konuyla alakalı olarak bir diğer örneğimiz ise mut'a nikahı ile ilgili olacaktır. Kaynaklarda bildirildiğine göre mut'a nikahı toplumsal ihtiyaçlara paralel olarak belirli dönemlerde serbest bırakılmış fakat nihai hüküm olarak yasaklanmıştır. Durum böyle olmakla birlikte mut'a nikahının tam olarak hangi tarihte yasaklandığı belirli değildir. Buhari'deki rivayette onun Hayber günü yasaklandığı³⁷, Müslim'deki rivayette Mekkе'nin fethinde nehyedildiği³⁸, Müslimi'nin başka bir rivayetinde

³⁵ Ebu Davud, Edahi 10; İbn Mace, Edahi 16

³⁶ Müslim, Edahi 28

³⁷ Buhari, Nikah 7

³⁸ Müslim, Nikah 22

de ise Veda Haccı sırasında nehyedildiği⁴⁰ bildirilmektedir.

Konumuz açısından önemli olan mut'a nikahının ne zaman yasaklandığı değil nihai hükmün toplumsal değişime paralel olarak belirlendiği hususudur. Bu da aile hukukuyla ilgili ahkâmın tam teşekkül etmesinden sonra bu alandaki sosyal değişimin gerçekleşmesiyle mut'a nikahının ebedi olarak yasaklanmış olmasıdır. Bununla ilgili olarak, Semre b. Ma'bed el-Cühenî'den çeşitli yollarla nakledilen bir hadis, mut'a nikahının sonsuza kadar yasaklandığını belirtmektedir. Resulullah ile birlikte Mekke fethine katılan Seleme, orada Allah elçisinin izin vermesi üzerine bir cariye ile mut'a nikahı yapmış, rivayete göre bir veya üç gün cariye ile beraber olduktan sonra, sabahleyin Resulullah'ın Hacer-i Esved ile Kabe kapısı arasında durarak şöyle buyurduğunu nakletmiştir: *"Ey insanlar, ben size kadınlarla mut'a nikahı yapmanız konusunda izin vermiştim. Şüphesiz Allah, onu kıyamet gününe kadar haram kılmıştır. Kimin yanında (mut'a nikahı ile tuttuğu) kadın varsa, onu serbest bıraksın. Onlara verdiklerinizden hiçbir şey geri almayınız"*⁴¹

Mut'a nikahıyla ilgili sahabe uygulaması da onun ebediyen yasaklanmış hükümlerden olduğuna dönüktür. Hz. Ömer'in halifeliği sırasında, mut'a nikahının hükmü üzerinde bazı tereddütler olunca, Hz. Ömer, mut'a nikahının haram olduğunu ilan etmiş ve bu konuda hiçbir sahabe ona karşı çıkmamıştır. O, halife seçildiği gün yaptığı konuşmada şöyle demiştir: "Resulullah bize üç defa mut'a nikahı yapmaya izin verdi, sonra bunu haram kıldı. Allah'a yemin olsun ki, evli bir kimsenin mut'a nikahı yaptığını bilirim, Resulullah'ın, mut'a nikahını, haram kıldıktan sonra, yeniden helal kıldığına dair

⁴⁰ İbn Mace, Nikah 44; Ebu Davud, Nikah 14

⁴¹ Müslim, Nikah 19,22,24; İbn Mace, Nikah 44; Darimi, Abdullah b. Abdurrahman, **Sünen-i Darimi**, Beyrut, 1987, Nikah 16; Ahmed b. Hanbel eş-Şeybani, **el-Müsned**, Beyrut, t.siz, III, 406

bana dört şahit getirmezse onu recm ederim.”⁴²

Hız. Ali'ye göre de mut'a nikahı ebediyen yasaklanmış hükümlerdendir ve Hız. Peygamber bu uygulamayı Hayber gününü yasaklamıştır.⁴³

5. Peygamber Dönemindeki Hükümlerin Sosyal Değişime Uyumu

Genel hatlarıyla Hız. Peygamber'in teşriî kaynaklara müracaat hususunda takip ettiği yol, teşriî ihtiyaç olduğu zamanlarda, Allah'ın hüküm ihtiva eden ayet indirmesini beklemesinden ibarettir. Ancak, kendisine bu konuda her hangi bir vahiy gelmediği durumlarda ilahî teşriî görevini kendi ictihadına bırakmış olduğuna hükmederdi. O zaman, ilahî kanunun, teşri ruhunun, maslahatın ve ashabı ile meşveretin icab ettirdiği şekilde ictihatta bulunurdu.⁴⁴

Hız. Peygamber döneminde konulan hükümlerdeki en önemli özelliklerden biri teşri'in tedriciliğidir. Bu durum teşri'in zamanında ve vazolunan ahkâmın çeşitlerinde açık bir şekilde görülmektedir. Allah ve resulünün vazettikleri hükümler kanun halinde ve bir defada değil yaklaşık yirmiüç yıl gibi bir zaman diliminde, hadiselerin gerektirdiği şekilde birbirinden ayrı olarak vazolunmuştur. Her hükmün bir sudur tarihi olduğu gibi kendine has bir teşri sebebi de vardı. Zamana taalluk eden bu gelişme sayesinde her hükmün müstakil olarak bilinmesi mümkün olduğu gibi, teşriî gerektiren hadiselere vukuf sayesinde de ilahî vahyin getirdiği ahkâmın en mükemmel bir şekilde anlaşılması kolaylaşmıştır⁴⁵.

Vazolunan ahkâmın çeşitlerine taalluk eden tedricilik ise, İslam'ın ilk günlerinde Müslümanlara, yapılması veya terk edilmesi güç olan bir şeyin teklif edilmemesi keyfiyetinde görü-

⁴² İbn Mace, Nikah 44

⁴³ Buhari, Nikah 29-32

⁴⁴ Hallaf, 16

⁴⁵ Hallaf, 16

lür. Bu teklifler, daima tedrici bir şekilde ve yumuşaklıkla olmuş, Müslümanların bunları yüklenebilecek bir istidad kazanmalarına itina gösterilmiştir. Mesela İslam'ın beş temel esasından biri olan zekat ve oruç, ancak hicretten bir sene sonra farz kılınmıştır. Bunun gibi içki, kumar, bazı evlenme akitleri, cahiliye devrinden beri alışageldikleri bazı muameleler, ilk devirlerde haram kılınmamıştı.⁴⁶ Çeşitli hükümlerdeki bu tedrici gelişme toplumsal gidişata zor kullanmadan ve işi inada bindirmeden vahiyle müdahale ederek değişimin sağlanmasına yönelik bir uygulama olarak değerlendirilebilir.

Sosyal değişime uygun bir şekilde, Hz. Peygamber'in mevcut uygulamaları değiştirdiğine dair kaynaklarda pek çok örnek bulmak mümkündür. Bunlardan biri para peşin, mal veresiye şeklinde yapılan bir satış olan selem akdi ile ilgili hükümdür. Hz. Peygamber daha önce mevcut olmayan malın satışını yasaklamıştı.⁴⁷ Ancak İbn Abbas'ın rivayetine göre, Resulullah Medine'ye geldiğinde oranın halkının bir, iki ve üç seneliğine meyvelerde selem alış-verişi yaptıklarını gördü. Bunun üzerine Hz. Peygamber daha önce yasaklamış olduğu bu şekil alış-verişi yeni şartları göz önünde bulundurarak ve insanların ihtiyaçlarına binaen şu şekilde kayıt altına almıştır: *"Her kim her hangi bir şeyde selem yaparsa, tartısı belli olsun; ölçüsü belli olsun, vadesi belli olsun"*⁴⁸

Yukarıda örneğini vermiş olduğumuz akit daha sonraki dönemlerde İslam hukukundaki yerini almıştır. Bu akitle ilgili detaylı bilgiler klasik fıkıh kitaplarımızda mevcuttur.

6. Sahabe Dönemi Uygulamaları

Hz. Peygamber'den sonraki dönemde artık vahye dayalı hükümler ve bu hükümleri yine vahyin kontrolüyle yorumla-

⁴⁶ Hallaf, 16-17

⁴⁷ Merginani, Burhaneddin Ebu Bekir b. Abdilcelil, **el-Hidaye Şerhu Bidayeti'l-Mübtedi**, İstanbul, 1986, III, 71

⁴⁸ Merginani, III, 71; Mevsili, Abdullah b. Mahmud b. Mevdud, **el-İhtiyar li Ta'ili'l-Muhtar**, İstanbul, 1984, II, 34; Zuhayli, Vehbe, **İslam Fıkhi Ansiklopedisi** (Çev: Komisyon), İstanbul, 1990, V, 437

yan kaynak mevcut olmadığından sosyal değişme karşısında yeni hukuki düzenlemeler için farklı kaynakların kullanılması kaçınılmaz olmuştur. Bu dönemde değişik durumlarda farklı kaynaklar kullanılarak sosyal değişime de paralel yeni hükümler ortaya konulmuştur. Yeni kaynaklar olarak, sahabe icmaı, kıyas, maslahat, örf gibi kaynaklar kullanılmıştır. İslam hukukunun tedvin döneminde de bu kaynaklar Kur'an ve sünnetin yanında İslam hukukunun kaynakları olarak yerlerini almıştır.

Hz. Peygamber'den sonraki dört halife döneminde özellikle Hz. Ömer başta olmak üzere Hz. Osman ve Hz. Ali'nin bazı uygulamalarında da görüldüğü gibi genel nitelikli nassları belli bir olaya uygularken böyle bir uygulamanın dinin genel amaçlarına, hak ve adalet gibi evrensel nitelikteki ilkelere uygun düşüp düşmediğini göz önünde bulundurdıkları ve gerektiğinde genel kuraldan vazgeçip olaya özgü bir çözüm ürettikleri ya da ikinci bir kuralın tesisine imkan veren farklı uygulamalarda bulunduklarının pek çok örneği mevcuttur⁴⁹.

Sahabe döneminde bu konuda öne çıkan isim hiç şüphesiz Hz. Ömer olmuştur. Onun kılığın baş gösterdiği bir dönemde hırsızlara ya da efendisinin malını çalan hizmetçiye had (hırsız için belirlenmiş ceza) uygulamaması, tek celsede söylenen üç talakı üç ayrı talak sayması, belli durumlarda ehl-i kitap kadınlarıyla evlenmeyi yasaklaması, iktisadi şartlardaki değişim sonucu diyet miktarlarında yeni düzenlemeye gitmesi gibi uygulamaları sosyal değişime paralel olarak sosyo-ekonomik yapının İslam hukukuna yansımalarından başka bir şey değildir. Ayrıca zanaatkarlar nezdinde -kusurları olmadan- zarar gören eşyanın kıymeti daha önceleri ödettirilmezken, onun döneminde -sosyal değişime uygun olarak- bu hüküm değiştirilerek zanaatkarların bu zararları ödemesi gerektiği uygulamasına geçilmiştir. Artık Hz. Peygamber hayatta olma-

⁴⁹ Özellikle Hz. Ömer'in uygulamalarıyla ilgili olarak bkz. Koçak, Muhsin, *İslam Hukukunda Hükümlerin Değişmesi Açısından Hz. Ömer'in Uygulamaları*, Samsun, 1997

diği için teravih namazının farzlara karışma ihtimali ortadan kalktığı gerekçesiyle cemaatle camide kılınması şeklinde bir uygulama başlatılması da bu konudaki örnekler arasında sayılabilir.⁵⁰

Sahabe dönemindeki sosyal değişime uygun olarak konulan yeni hükümlere örnek olacak nitelikteki bir başka uygulama da şudur: Kur'an-ı Kerim'de zekatın sarf yerleri belirlenmiştir. Bunlardan birisi de *müellefe-i kulub*tur.⁵¹ Hz. Peygamber'in de bizzat uygulama sahasına koyarak kendilerine zekattan hisse verdiği müellefe-i kulub konusunda Kur'an'da bir açıklama bulunmamaktadır. Hz. Peygamber bunların yeni Müslüman olmuş, henüz imanları zayıf bulunan kimseler olduğunu, imanları güçlensin ve ihtiyaç sebebiyle tekrar küfre dönmessinler diye Kur'an'daki hükme paralel olarak zekattan pay vermiştir.

Hz. Peygamber'in bu uygulamasında hayırının dokunması umulan veya kötülüğünden endişe edilen gayr-i müslimlerin durumunun gözetildiği varsayılmaktadır. Yine Müslümanlara zararlarının dokunmaması veya ihtiyaç anında diğer gayr-i müslimlere karşı kendilerinden istifade edilebilmesi için zekattan pay verdiği kabul edilmiştir.

Müellefe-i kulub bir başka açıdan kendilerinde, Müslüman olacağına dair istidat görülen kavimlerin ileri gelenleri durumunda olan gayr-i müslimler olarak nitelendirilmiştir. Burada gerek kendilerinin, gerekse kavimlerinden diğer gayr-i Müslimlerin İslam'a girmelerini temin veya kavimlerinden Müslüman olanların İslam üzere sebatlarına engel olmamaları için kendilerine zekattan pay verilir esası benimsenmiştir.⁵²

Hz. Peygamber'in vefatından sonra müellefe-i kulubdan bazıları Hz. Ebu Bekir'e müracaat edip, Hz. Peygamber'den aldıkları hisselerine dair ellerindeki belgelerin yenilenmesini

⁵⁰ Karaman, Hayrettin, **İslam Hukuk Tarihi**, İstanbul, 2001, 108-109

⁵¹ Tevbe 9/60

⁵² Koçak, 46

istemişlerdi. O da değiştirerek yeni belgeler vermişti. Sonra bunlar, Hz. Ömer'e gelip durumu ona da haber verdiler. Hz. Ömer bu belgeleri onların ellerinden alarak yırtmış ve onlara şöyle demişti: Resulullah İslam'a ısındırmak için size zekattan pay veriyordu. Bugün ise Allah dinini yüceltmıştır. Eğer İslam üzere sabit olursanız ne ala, aksi halde aramızı kılıç ayırır. Bunun üzerine onlar, Hz. Ebu Bekir'e gidip Hz. Ömer'in yaptığını anlattılar ve: sen misin halife yoksa Ömer mi? dediler. Hz. Ebu Bekir de: Allah dilerse Ömer de olur diye karşılık verdi. Ne Hz. Ebu Bekir ne de sahabeden bir başkasının Hz. Ömer'in bu söz ve davranışına karşı çıkmadığı kaynaklarda ifade edilmiştir.⁵³

Sonuç

Birkaç örnek ele alarak genel hatlarıyla ortaya koymaya çalıştığımız Peygamber ve sahabe dönemine ait değerlendirmelerden de anlaşılacağı gibi İslam hukuku toplumsal gelişme ve değişime paralel olarak ortaya çıkan ihtiyaçlara uygun çözümler getirmede son derece dinamik bir yapı sergilemektedir. Yani İslam hukuku, yaşayan bir toplumun hukuku olarak işlev görmüştür. Toplumda görülen değişiklikler İslam hukukunun hükümleri üzerinde de etkisini göstermiştir. Alınan kararlarda kamu yararı, hakkaniyet, adalet ya da başka evrensel nitelikteki benzer değerlere dayanılarak yerleşmiş muayyen bir kaidenin dışına çıkmayı gerektirse bile bu değişimin dinin genel kuralları çerçevesinde gerçekleştiği de tarihi bir vakıadır.

Gerek Peygamber gerekse sahabe döneminde vazedilen hükümlerdeki bu dinamizm İslam hukukunun tedvin döneminde de kendisini aktif bir şekilde göstermiş olduğunun önemine vurgu yapmak yerinde olacaktır.

Sonuç olarak ilk devirlerdeki sosyal vakıaya uygunluk ve değişime paralel olarak hükümlerde meydana gelen değişme

⁵³ Kasani, Ebu Bekir b. Mes'ud, *Kitabu Bedai'u's-Senai' fi Tertibi's-Şerai'*, Beyrut, 1986, II, 45

göz önünde bulundurularak günümüzde ilkeli ve prensipli bir şekilde benzer uygulamayla İslam hukukuna hak ettiği dinamizmin kazandırılması gerektiğini vurgulamak istiyoruz.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel eş-Şeybani, el-Müsned, Beyrut, t.siz
 Akgül, Mehmet, Türkiye’de Din ve Değişim, İstanbul, 2002
 Buhari, Mahmmed b. İsmail, Sahih-i Buhari, İstanbul, t.siz
 Çağıl, Orhan Münir, Hukuka ve Hukuk İlmine Giriş, İstanbul, 1966
 Dalgın, Nihat, “Sosyal Değişme ve İslam Hukuku”, Marife, Yıl: 3, Sayı: 2 Konya, 2003
 Darimi, Abdullah b. Abdirrahman, Sünen-i Darimi, Beyrut, 1987
 Doğan, İsmail, Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar, İstanbul 2000
 Dönmezer, Sulhi, Sosyoloji, İstanbul, 1978
 Ebu Davud, Edahi 10; Nesai, Ebu Abdirrahman b. Şu’ayb, Sünen-i Nesai, Beyrut, t.siz
 Ebu Davud, Süleyman b. Eş’as, Sünen-i Ebi Davud, Beyrut, 1969
 Ebu Zehra, Muhammed, İslam Hukuku Metodolojisi (Çev. Abdulkadir Şener), Ankara, 1986
 Erdoğan, Mehmet, Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1998
 Erdoğan, Mehmet, İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi, 2000
 Erkal, Mustafa, Sosyoloji, İstanbul, 1999
 Gürkan, Ülker, Hukuk Sosyolojisine Giriş, Ankara, 1994
 Hallaf, Abdulvahhab, İslam Teşrii Tarihi (Çev. Talat Koçyiğit), Ankara, 1970
 İbn Mace, Ebu Abdillâh el-Kazvini, Sünen-i İbn Mace, Beyrut, 1975
 İmam Malik b. Enes, el-Muvatta, Beyrut, t.siz
 Kahveci, Nuri, “Değişime Açık Oluşu Açısından İslam Hukuku İle İlgili Bir Değerlendirme”, İslam Düşüncesinde Gelenek ve Yenileşme Sempozyumu, Kahramanmaraş, 2004
 Karaman, Hayrettin, İslam Hukuk Tarihi, İstanbul, 2001
 Kasani, Ebu Bekir b. Mes’ud, Kitabu Bedai’u’s-Senai’ fi Tertîbi’ş-Şerai’, Beyrut, 1986
 Kirman, M. Ali, Din Sosyolojisi Terimler Sözlüğü, İstanbul, 2004
 Koçak, Muhsin, İslam Hukukunda Hükümlerin Değişmesi Açısından Hz. Ömer’in Uygulamaları, Samsun, 1997

- Merginani, Burhaneddin Ebu Bekir b. Abdilcelil, el-Hidaye Şerhu Bidayeti'l-Mübtedi, İstanbul, 1986
- Müslim, Ebu Huseyn, Sahih-i Müslim, Beyrut, 1987
- Öktem, Niyazi, Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi, İstanbul, 1985
- Polat, Selahattin, "Hz. Peygamber'in Sünneti ve Değişim", Değişim Sürecinde İslam, TDV, Ankara, 1997
- Ring-Nash-MacDonald-Glennon-Clancy, Nancy-Kathleen-Mary-Fred-Jennifer, Introduction to the Study of Religion, New York, 1998
- Şa'ban, Zekiyuddin, İslam Hukuk İlminin Esasları (Çev. İbrahim Kafi Dönmez), Ankara, 1990
- Tirmizi, Muhammed b. İsa b. Sevre, Sünen-i Tirmizi, Beyrut, 1994
- Yavuz, Yunus Vehbi, "Sosyal ve Siyasal Yapının İslam Hukukuna Etkileri", Zihniyet Değişimi ve Çağdaşlaşma Sempozyumu, Bursa, 1990
- Zeydan, Abdülkerim, İslam Hukukuna Giriş (Çev: Ali Şafak), İstanbul, 1985
- Mevsili, Abdullah b. Mahmud b. Mevdud, el-İhtiyar li Ta'lili'l-Muhtar, İstanbul, 1984